

приноси

Даница Појовић

ВИЗИЈЕ И ТЕКОВИНЕ СВЕТОГ САВЕ СРПСКОГ

Још пре више деценија, знаменити историчар Димитрије Оболенски указао је на основну тешкоћу са којом се суочава истраживач вољан да се прихвати изазова, какав је писање о светом Сави Српском. *Обесхрабриће га, каже Оболенски, многобројни видови у којима се он (Сава) појављује: ујравник једне обласћи, затим калуђер у Светој Гори, па онда архиепископ; дипломата коме је краљ, његов брат, поверавао деликатне задатке; оснивач неколико манастира и организатор њиховог духовног живота и дисциплине; законодавац у обласћи канонског права; први поглавар српске аутокефалне цркве; пушник који је обилазио сва места ходочашћа у источној Средоземљу; први прави писац своје земље; личности чији се посмртни култи проширили по целом Балканском полуострву иако да га је касније делимично прихватило чак и турско станоштво; светица заштитник Срба без премаца; полупоштенска фигура која се до данас одржала, слављена у народним умотворинама, поезији и песми; његова мистичка моћ без сумње је јединствена у Источној Европи; све то, и још много више, мора да зајлази његовог биографа.*

Дакле, просуђивати о светом Сави и његовој историјској улози, увек представља тежак, па и незахвалан задатак, скопчан с много миса-

оних ризика. Он истраживача вишеструко обавезује: с једне стране, да помно размотри све изворе, писане и материјалне, али и историјско-политички контекст у којем су настали, а с друге, од њега захтева напор да те изворе сагледа у светлости сазнања модерне науке и њених метода. Једноставније речено, до бољег разумевања тако сложене појаве каква је личност и дело светог Саве, поузданије ћемо стићи ако старим, добро познатим изворима упутимо нова, суштинска питања, произашла из искустава и изазова савременог света. Скроман резултат таквог настојања требало би да буде, надам се, и ова беседа. Њен основни циљ је сагледавање авангардне историјске улоге светог Саве, тачније, смисла оних његових подухвата који су од тадашње Србије створили снажну, модерну, међународно признату и уважавану државу. Она нужно укључује и питање шта „светосавље”, схваћено као духовни модел и културна заоставштина, нуди нашем времену, као подстицај и креативни принцип. Овакав приступ теми резултат је, пре свега, сопствених, дугогодишњих истраживања али, у одређеној мери, и реакција на један од актуелних идеолошких парадокса. Мислим, конкретно, на све учеснице оцене које стижу из псеудолибералних политичких кругова да бављење националном повешћу и њеним истакнутим протагонистима представља анахронизам и препреку друштвеном „наплетку” – шта год та, комунистима тако драга синтагма значила. У току последњих година често смо могли чути да су симболи тог ретроградног, „назадног” одређења, управо „средњовековна”, „светосавска”, чак и „хиландарска” Србија. Желела бих да овом приликом покажем како историјска реалност, средњовековна, као и данашња, говори управо обрнуто.

Најпре неколико речи о личним особинама Саве Српског, без којих не би било његових изузетних постигнућа. За та дела је, на неки начин био предодређен већ својим принчевским пореклом, али и високим способностима, испољеним од ране младости. Већ тада, изазивао је дивљење околине својим *разумом у дејињем узрасџу*, тако да се говорило: *ово ће дејие биџи неко ново знамење*. За своју будућу мисију млади Немањић темељно је припреман, па је добио најбоље образовање, црпећи знања из *божанствених светишких књига*. Одлучујући тренутак његовог животног пута био је, без сумње, чин напуштања света, *џролазноџ, меџежноџ и џусџошноџ*, одређење за монашки позив и одлазак у Свету Гору. Ту, на Атосу, исходишту православне духовности и највиших облика византијске културе, монах Сава стекао је она темељна искуства и знања која су га припремила за његову будућу мисију и допринела да се оформи у једну од најистакнутијих личности тадашње источнохришћанске васељене.

Уз ове, добро познате чињенице, треба нагласити и најважнији Савин дар, онај који му је дао обележје „светог” човека, у средњовековном смислу речи, али и „светске” личности, према критеријумима са-

дашњице. Он је, данашњим језиком речено, био човек обдарен снажном харизмом, што јасно следи из исказа његових биографа. Према уверењу савременика, Сава је био изабраник, кроз кога делују божанска сила и милост, омогућујући му да врши чудесна дела, она што превазилазе моћи обичних смртника. Треба истаћи да је он једини међу Србима светитељима, чуда вршио још за живота. Због својих врлина и подвига, Сава је поседовао највећу привилегију, коју стари писци описују као *дрзновеније* – смелост говора у обраћању Богу. Управо та блискост и могућност приступа божанству, која представља прави извор чудотворења, као и посредничког деловања за људску заједницу, учинила је да Саву сматрају истинским ауторитетом, неком врстом „живе иконе” и особом предодређеном за духовно вођство. Широко је распон Савиних изузетних моћи и дела. Он је био кадар да лечи болесне и подиже из мртвих, да утиша буру на мору или призове градоносне облаке, да сузбија демоне и уништи непријатеља отаџбине, а имао је и редак дар прозорљивости, односно, способност виђења будућности. Изнад свега, Сава је, својом појавом и наступом, вршио необично јак утицај на људе у свом окружењу. Његово деловање и у том погледу било је у широкој скали: од способности да насилнике приведе покајању а разбојнике одврати од њиховог наума, до умећа да угарског краља преобрати у праву веру. Где год би се појавио, побуђивао је велику пажњу. Тако је било и у најважнијим средиштима ондашњег хришћанског света: на Светој Гори, у Солуну, Цариграду и Никеји, Јерусалиму и Александрији, на Синају и знаменитим пустињама Истока. Упечатљиво звуче речи његовог животописца Доментијана који каже да је Сава *духовним крилима облетео крајеве целе васељене* и да га *љубљаху не само цареви и архијереји, него и сви градови и земље и цело ѿлеме рода људскога*.

Промисао је хтела да управо таква личност обележи преломно, државотворно раздобље немањихке Србије с краја XII и почетка XIII века. Као суверени зналац источнохришћанског богословља, али и византијске политичке теологије, Сава Српски је добро поимао да за стицање државног суверенитета и међународног признања није довољно стећи самосталну државу и аутокефалну цркву. Тим најважнијим институцијама, требало је обезбедити ауру светости. Настојаћу да покажем, на неколико одабраних примера, садржину и механизам акција које је Сава предузео у том правцу. Оне су представљале плод Савине државничке визије, а крајњи резултат била је трајна тековина, чврст темељ на којем је, најпре, почивала средњовековна српска држава, а потом, након губитка државности, најважније верске и културне институције српског народа.

Смисао Савиног деловања можда је најпрецизније описао његов животописац Доментијан. Он каже да је Сава, хотећи да *сиреми Го-*

сїоду савршен народ, „Нови Израилъ”, устроїо два пута: велик и простиран љуїи ка Светїој Гори; и у њој сазда тврде и велике градове, и љуни сваким добром, и све прегаде деци свога оїачасїва, да пребивајући у њима саїворе дела Божја И такође усїроји љуїи у Јерусалим и у Синај и у свако место где се именује име Божје. Која су то два тако важна пута о којима приповеда Доментијан и шта она значе?

Када животописац говори о путу ка Светој Гори и каже да је Сава пренео сваки узор Свете Горе у своје оїачасїво, он мисли на његову пионирску улогу у устројству и организацији монашког живота у Србији. Наиме, на Атосу је Сава добро упознао његов поредак који је, према речима Теодосија, нешто млађег Савиног биографа, могао бити *заједнички живоїи у манастирима, и засебан двоїице или троїице једнодушно, и самоїан, усамљенички живоїи оних који живе испоснички у љуїању*. Другим речима, Сава се определио за организацију која је обухватала различите видове монашког живота – киновитски, скитски и пустињачки. Темелни облик је, наравно, било општежиће. Два најстарија таква манастира која је Сава подигао и написао им устав, били су Хиландар и Студеница. Они су с правом означени као „скиније српскога народа” – од којих је једна саздана на освећеном тлу Атоса, а друга у матичној земљи, у отачаству. За сва будућа покољења Немањина они ће, по својој идејној замисли, уметничкој лепоти и духовној мисији, представљати највиши узор и оличење светости. С друге стране, Сава је са својим богатим искуством архијереја и монаха био савршено свестан потребе да се појединим, опробаним иноцима, допусти индивидуално трагање за Богом. И сам је, уосталом, остао под најдубљим утиском испосника, „земаљских анђела и Божјих људи” који су се подвизавали под врхом Атоса, *насликавши у души својој њихову блажену обузетїостї Богом*. Стога је уз велика општежића устроїо „молчалнице”, попут карејске келије уз Хиландар и пећинске испоснице, и данас активне, изнад манастира Студенице. На тај начин, успостављена је традиција која ће оставити снажан траг у српском монаштву. Наиме, управо та места намењена тиховању, увек смештена у осамљен, тешко приступачан предео велике природне лепоте, представљала су не само тачке највиших духовних узлета, већ и најзначајнија књижна средишта, како у средњем веку, тако и доцније, у доба турске власти. Дакле, тај *велики љуїи ка Светїој Гори*, који је устроїо Сава Српски, стигао је, повратно и са важним тековинама, и до српских страна.

Једнако значајан био је и онај други пут, у Јерусалим и Синај. Савина похођења Свете Земље, освештаних места везаних за библијску и светоотачку историју, имала су нарочити смисао. Као највиши облик ходочашћа, био је то вид последовања Христу и поуздано средство да се, на мистичан, ванвременски начин, постане судеоник јеванђео-

ских збивања. На светим местима Сава Српски „уписивао” је, богатим прилозима, српско име и *земљу оѿа часѿива своѿа*, а са путовања се враћао са многим светињама, тачније, најзнаменитијим хришћанским реликвијама, у чији је посед дошао након пада Цариграда 1204. године. Резултат те његове иницијативе био је реликвијарни програм остварен у Жичи, који најбоље открива Савино познавање богословског наука и побожне праксе православног света, али, у једнакој мери, и средњовековне владарске идеологије. Ту, у првој српској катедрали и крунидбеној цркви биле су похрањене најугледније светиње, сада највећим делом изгубљене: комад часног крста, реликвије Христовог страдања, делови Богородичиног мафориона и појаса, десна рука и комад главе Јована Претече, као и реликвије апостола, пророка и мученика. Новија истраживања су показала да је за потребе излагања ових светиња у Жичи био подигнут свечани камени намештај, данас на жалост уништен, који се налазио уз бочне стране првобитне олтарске преграде. Садржина жичке ризнице, као и чињеница да се она налазила у краљевском храму, речито сведочи о њеном смислу и сврси. Попут других владарских ризница Европе – за којима српска није нимало заостајала – тако је и жичка носила у себи идеју о Јерусалиму и Светој Земљи. Шта је то заправо значило? Излагањем реликвија које су припадале најугледнијим личностима јеванђеоске историје, у простору храма створен је нарочити амбијент, нека врста евокације Свете Земље, што је вернима омогућавало да са уживљавањем и заносом, који је модерном човеку тешко да замисли, одају пошту њеним највећим светињама. Или, ако то кажемо сасвим једноставно, из угла народне побожности: посредством реликвија, један делић Свете Земље пренет је у српско отачаство, симболично али суштаствено. Речником науке може се пак рећи да је у Жичи, посредством реликвија а сходно мерилима времена, остварен идеолошки и политички програм највишег ранга. Његов основни циљ био је да у Србију пренесе образ Свете Земље и на тај начин положи сакрални темељ младој немањићкој држави. Та идеја коначно је заокружена када су у Жичу, опет по Савиној замисли, пренете из Студенице мошти светог краља Стефана Првовенчаног. Оне су ту стекле статус драгоцене, националне светиње, која је придружена најзнаменитијим хришћанским реликвијама. Од тог доба, значи, негде од раних тридесетих година XII века, српски владари су се, попут других европских краљева, крунисали над светим телом свог родоначелника. Преведено на језик оног времена, то је значило да се повест Срба, као новог историјског, „изабраног народа”, укључила у токове свете, данас бисмо рекли, светске историје.

Па ипак, врхунско постигнуће Саве Српског у стварању сакралне основе немањиће државе, било је уврштење родоначелника династије у ред светитеља. Култ Симеона Немање, по свом облику, предста-

вљало је особену и врло аутентичну, српску творевину која је у једној личности спајала лик владара, монаха и свеца. Светитељство Симеоново било је, такође, крајња тачка једног дугачког пута, са неколико основних етапа: Немањино одступање са власти и монашење, одлазак на Свету Гору, затим, смрт праћена чудесним знамењима, прво објављивање у Хиландару и најзад, пренос моштију у Србију, извршен, кажу извори, да би се измирала завађена браћа и *просветило оџачасиво*. Ту, у отаџбини, након што му је тело положено у припремљени студенички гроб, збило се, уз Савино присуство и садејство, и коначно објављивање Симеонових светих моштију, праћено мироточењем и чудима. По замисли Савиној, уобличена је и сама Студеница, гробни храм родоначелника династије и породична гробница првих Немањића. Попут других владарских маузолеја у средњем веку, Студеница је, по својој замисли, била носилац државотворног програма и расадник династичких идеја. Благодатне мошти њеног ктитора биле су залога да су, пред небеским судијом, и Срби добили свог делотворног, светог заступника. О својствима Симеоновог светачког лика, најречи тије говоре епитети, исписани у саставима што га прослављају, из пера његових синова Стефана Првовенчаног и Саве. Симеон је, тако, оличење побожности - *монаха њохвала и ујврђење, учийељ сѣраха господњеѡ и цркве божје делайељ*. Као правичан владар он је, *хранитијељ сиротиима, и њојѡра безнадежним и болесним*. Међутим, Симеон Немања је, такође, *војник силни, свима диван и сѣрачан владар и њобедијељ змије њејријатијељске*. Ипак, он је на првом месту *оџачасивољубац, светилик и град оџачасива својеѡ*. Овако уобличен лик светог заштитника државе представља, без сумње, једну од највећих, будућности окренутих тековина светог Саве Српског. Захваљујући његовој визији, у српској средини успостављена је институција идеалног владара, односно, „светог краља”, као програмско језгро владарске идеологије Немањића. Уз суверену државу и аутокефалну цркву, био је то онај кључни садржај, на основу којег је српска држава стекла своје легитимно место не само у заједници православних народа, означених као византијски комонвелт, већ и у најширој породици европских држава.

На крају, да се вратимо на почетно питање. Шта је то што светосавско наслеђе може да поручи нашем покољењу и времену – толико удаљеном од Савиног и тако другачијем, уз то, времену пуном неизвесности и свакојаким зебњи? Зашто нам је важан свети Сава, шта то доиста баштинимо од његове заоставштине? Одговори могу бити различити. Оне најједноставније понудиће заговорници идеологије, све присутније и гласније, која поништава вредност историјског сазнања у име „глобалног” и „аисторичног” схватања света. За њих је светосавско наслеђе превазиђена категорија, архивирана дубоко у прошлост.

Том ставу још увек се успешно одушире један другачији систем вредности, који се заснива на начелу историјског памћења, тачније, уверења да традиција, континуитет и колективна меморија представљају кључни чинилац у стварању идентитета једног народа, онај камен-темељац који му помаже да боље сагледа узроке и последице своје повесне судбине. Са тог становишта, није нимало тешко препознати ванвременски значај, па према томе и актуелност Савиних стремљења и тековина. То су уређена држава и црква у складном међусобном односу, високи стандарди – морални, духовни и културни, успостављени на делатан начин, као општи друштвени циљ. Такође, систематски рад на стварању социјалне елите, кадре да се суочи са овим задацима. Ипак, прави покретач и окосница Савиног прегалаштва, била је „брига за отачаство”, дакле, борба за опште добро, за оно што данас зовемо врхунским националним и државним интересима. Ту борбу водио је са неупоредивим убеђењем, вештином и упорношћу, али, и сувереним познавањем политичких токова тадашњег света, чији је активни протагониста и сам био. Из овог угла посматрано, актуелност порука светог Саве Српског изгледа неспорна, а сасвим је друго питање да ли ће модерни нараштаји за њих показати слуха. Најзад, не треба бити у заблуди да су и његови савременици увек успевали да га разумеју и следе. Колико је Сава био испред свог времена, изванредно сведоче Доментијанове речи, којима није потреба коментар: *И ваистину овај свети Илија дође к нама и ми га не познасмо по нашем жестокосрђу, а он сам говори у нама дела Божја и ошине одакле је дошао. Но ипак његовим молитвама ми чеда његова надамо се да ћемо се спасити.*